

ЖАНУБИЙ ОРОЛБЎЙИ НИКОҲ УДУМЛАРИДА ИЖТИМОЙ МАҚОМ ВА ҚАРИНДОШЛИК МУНОСАБАТЛАРИНИНГ ЛИСОНИЙ ИФОДАСИ

Бегжанов Халмухаммет Ширмамедович

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти ассистенти

Никоҳ маросими бир кунлик тўй билан тугамайди. Янги келин ва куёвнинг икки хонадон қариндошлик тизимига қабул қилиниши тўйдан кейинги махсус удумлар орқали давом этади. Бу удумлар номида «очиш», «салом бериш», «қайтариш», «чақириш», «текшириш» каби ҳаракатлар марказлашиб, ижтимоий муносабатни кўринадиган амалга айлантиради.

Мақоланинг мақсади локал никоҳ удумларининг луғавий таркиби орқали оилавий иерархия, ҳурмат ва ўзаро мажбурият қандай ифодаланишини аниқлашдир. Олдинги мақоладаги ҳаёт цикли таснифи бу ерда такрорланмайди; таҳлил фақат никоҳдан кейинги ижтимоий интеграция сценарийларига қаратилган.

Удум номи акционал семантика, иштирокчилар таркиби, қариндошлик терминлари, предмет-совға ва ижтимоий натижа бўйича таҳлил қилинди [1]–[7]. Номнинг сўзма-сўз маъноси билан сценарийдаги вазифаси ажратилди: бет ашар «юзни очиш»ни билдирса-да, унинг ижтимоий натижаси келинни қариндошлар ва маҳалла олдида таништиришдир.

Локал бирликлар универсал «тўй одати» атамаси остида бирхиллаштирилмади. Ҳар бир ном қайси туманда ва қайси этник муҳитда қўлланиши, ким ҳаракат субъекти бўлиши ва маросим якунида қандай янги муносабат тасдиқланиши нуқтаи назаридан қаралди.

Келинни янги жамоага таништириш. Қорақалпоқча бет ашар икки компонентли акционал ном: бет «юз», ашар «очиш». Денотатив ҳаракат юзни очиш бўлса, ижтимоий мазмун келиннинг янги оила ва жамоада ошқора тан олинишидир. Маросим матнида қайин ота, қайин она, қайин ака, қайин сингил, ағайин-туўған каби терминлар янги қариндошлик харитасини тил орқали тартибга солади.

Ўзбекча келин салом ва туркманча *gelin salamy* номларида визуал очиш эмас, нутқий-танавий ҳурмат ҳаракати марказга чиқади. Келиннинг таъзим ёки салом орқали катталарга мурожаат қилиши унинг одоби ва янги мақомини намоён этади. Бет ашар билан келин салом бир вазиятда ёнма-ён келиши мумкин, аммо биринчиси таништириш-очишни, иккинчиси ҳурмат билдиришни асосий белги қилади.

Шуманай ва Қўнғиротдаги айрим туркман жамоаларида бет ашар элементининг учраши, Тўрткўл, Эллиққалъа ва Берунийда келин саломнинг фаоллашуви локал маданий диффузияни кўрсатади. Бу ерда сўзнинг қабул қилиниши билан бутун сценарийнинг қабул қилиниши бир хил даражада кечмаслиги мумкин: ном ўзлашади, айрим ҳаракатлар эса маҳаллий одатга мослашади.

Келинни ота уйига қайтариш ва куёвни таништириш. Туркманча *gelin gaýtarma* тўйдан кейин келинни муайян муддатга ота-онаси уйига олиб бориш удумини атайди. Номдаги *gaýtarma* «қайтариш» ҳаракати макон алмашинувини билдиради, аммо маросимнинг ижтимоий маркази куёвни қайин ота-она ва яқин қариндошлар билан расман таништиришдир. Демак, ҳаракат номи сценарийнинг чуқур натижасини тўлиқ айтмайди.

Giýew çagyryşma «куёвни чақириш» номида асосий иштирокчи ва унга қаратилган ҳаракат бирикади. Бу удум туркман ахлоқий меъёрида тўйгача куёвнинг келин катталари олдида кўринмаслиги билан боғлиқ. Чақириш аввалги ижтимоий чекловнинг бекор қилиниши ва куёвга янги қариндошлик муҳитида қонуний ўрин берилишини аңлатади.

Шу икки ном бир маросим занжирининг турли нуқтасини кўрсатади: gelin gaýtarma келиннинг ҳаракат йўналишини, giýew çagyryşma эса куёвнинг янги муҳитга киришини ифодалайди. Уларни бир сўз билан «тўйдан кейинги меҳмондорчилик» деб таржима қилиш локал ижтимоий мазмунни йўқотади.

Чўнтак текшириш ва совға алмашинуви. Жўбисини барлмак туркман локал нутқида куёв чўнтагини текшириш ҳаракатини атайди. Куёв чўнтагидаги пулнинг қариндош ва қўшниларга тарқатилиши унинг янги хонадонга қуруқ қўл билан эмас, улашишга тайёр шахс сифатида киришини рамзий тасдиқлайди. Бу номда предмет қисми — жўби «чўнтак» ва назорат ҳаракати — барлмак бириккан.

Қорақалпоқча қалта тексерий мазмунан яқин бўлиб, қалта ва текшириш компонентларидан тузилган. Икки бирликни тўлиқ когнат деб эмас, параллел акционал номинация деб баҳолаш тўғри: предмет ва ҳаракат модели ўхшаш, фонетик-лексик материал эса турлича. Маросимий натижа — куёвнинг сахийлиги ва ижтимоий масъулиятини жамоа олдида синаш.

Совға сифатида нон, челпак, ширинлик ва сарпо келтирилиши икки хонадон ўртасидаги ўзаролик тамойилини кучайтиради. Бу предметлар алоҳида таом ёки кийим номи сифатида эмас, «бериш–қабул қилиш–улашиш» ҳаракат занжирида маросимий аҳамият касб этади.

1-жадвал. Никоҳдан кейинги локал удумларнинг семантик профили

Удум номи	Сўзма-сўз марказ	Асосий иштирокчи	Ижтимоий натижа
бет ашар	юзни очиш	келин ва куёв қариндошлари	келинни жамоага таништириш
келин салом / gelin salamy	салом-таъзим	келин ва катталар	хурмат иерархиясини тасдиқлаш
gelin gaytarma	келинни қайтариш	келин ва икки хонадон	ота уйи билан алоқани янгилаш
giyew çagyırma	куёвни чақириш	куёв ва қайинлар	куёвни қариндошликка қабул қилиш
жўбисини барлмак / қалта тексерйў	чўнтакни текшириш	куёв, аёллар, қўшниллар	сахийлик ва масъулиятни синаш

Таҳлил никоҳ удумларида ҳаракат феъли ижтимоий ўзгаришни кўрсатувчи асосий восита эканини очди. Очилган юз — ошкора тан олиш; берилган салом — иерархияни қабул қилиш; қайтарилган келин — икки хонадон алоқасининг давоми; чақирилган куёв — аввалги чекловдан янги мақомга ўтиш; текширилган чўнтак — моддий ва ахлоқий масъулият белгисидир.

Бу бирликларни ҳужжатлаштиришда фақат ном ва таржима эмас, ҳаракат субъекти, адресат, предмет, туман, авлод ва ҳозирги фаоллик қайд этилиши керак. Акс ҳолда бир хил таржима ортидаги локал ижтимоий механизм кўринмай қолади.

Никоҳдан кейинги удум номлари оилавий муносабатларнинг тайёр луғавий рўйхати эмас, ижтимоий мақомни ўзгартирувчи ҳаракатлар тизимидир. Бет ашар ва келин салом келиннинг, *gelin gaytarma* ва *giyew çagurişta* куёв ҳамда икки хонадоннинг, жўбисини барлмак ва қалта тексерий эса совға-улашиш орқали масъулиятнинг жамоавий тасдиғини ифодалайди. Локал номларнинг тарқалиши Қорақалпоғистондаги кўп тилли муҳитда маданий элементлар танлаб ўзлаштирилиши ва маҳаллийлашишини кўрсатади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

- [1] Н.И.Толстой ва С.М.Толстая, Славянская этнолингвистика: вопросы теории. Москва: Институт славяноведения РАН, 2013, с. 12–24.
- [2] А. К. Байбурин, Ритуал в традиционной культуре. Санкт-Петербург: Наука, 1993, с. 4–31.
- [3] О.Э.Нуржанов, Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари этнографизмларининг антропоцентрик тавсифи, PhD дис. Урганч, 2021, 120–135-б.
- [4] Н. Ш. Курбаназарова, Ўзбек тилида тўй маросими этнографизмларининг семантик ва лингвомаданий тадқиқи, PhD дис. Қарши, 2021, 56–106-б.

- [5] Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги, 4 том. Нөкис: Қарақалпақстан, 1982–1992.
- [6] Г.Қыясова, тахр., Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi, 2 том. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2016.
- [7] А.Мадвалиев, тахр., Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 5 жилд. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006–2008.